

Микола Малинка
(Черкаси)

ТЕМА ТУРЕЦЬКОЇ ЗАГРОЗИ ХРИСТИЯНСЬКОМУ СВІТУ В ТВОРЧОСТІ СТАНІСЛАВА ОРІХОВСЬКОГО ТА В УКРАЇНСЬКОМУ ХРОНОГРАФІ XVI СТ.

У статті досліджується тема турецької загрози європейським країнам на матеріалі творів Станіслава Оріховського та Українського хронографа XVI ст.; аналізується спільне та відмінне в обох творах. Автори вважають, що причину лихоліть, які спіткали Європу в XV – XVI ст., потрібно шукати у чварах королів, занепаді військової справи. Окреслюється шлях порятунку перед османською навалою, який вбачається у відродженні духовності, християнських чеснот, рицарської звитяги.

Ключові слова: гуманізм, Європа, Ренесанс, Середньовіччя, турецька експансія.

В статье исследуется тема турецкой угрозы европейским странам на материале произведений Станислава Ореховского и Украинского хронографа XVI в.; анализируется общее и различное в произведениях. Авторы считают, что причины бед, которые постигли Европу в XV – XVI вв., нужно искать в ссорах королей, в упадке военного дела. Обозначается путь спасения перед османской угрозой, который возможен в возрождении духовности, христианских чеснот, рыцарской доблести.

Ключевые слова: гуманизм, Европа, Ренессанс, Средневековье, турецкая экспансия.

The article examines the issue of Turkish treat to European countries on the basis of Stanislav Orikhovsii's works and Ukrainian chronograph of the sixteenth century. The common and different features in both works are analyzed. The writers believe that the reason for the hard times that meet Europe in the XV – XVI centuries you need to find in kings discord, military affairs decline. The way of salvation before the Ottoman invasion is defined, which is seen in the revival of spirituality, Christian virtues, knight valour.

Key words: humanity, Europe, Renaissance, the Middle Ages, Turkish expansion.

Багатоконфесійність України, толерантність нашої нації до інших віросповідань завжди дивувала й привертала увагу не лише співвітчизників, а й іноземців. У цьому проявилася одна з рис ментальності народу – індивідуалізм. Самобутність українців, багата подіями історія, талановиті люди – все це було можливим тільки завдяки глибокому сприйняттю, розумінню й повазі до інших культур, релігій.

У зв'язку з курсом до євроінтеграції, котрий визначила для себе незалежна Україна в XXI сторіччі, актуальним питанням залишається дослідження взаємин нашої держави зі Сходом та Заходом, виокремлення спільних історичних проблем з метою показу тісніших взаємозв'язків між європейськими країнами. Одним із таких питань є тема турецької небезпеки, яка нависла над Європою, у тому числі й Україною, в XV-XVI ст. Саме проблемі завоювання Османською імперією європейських країн, висвітленій у творах Станіслава Оріховського та в Українському хронографі XVI ст., і присвячено дану розвідку.

Одним із яскравих представників європейського та національного гуманізму є Станіслав Оріховський, котрий, здобувши освіту в Європі, продовжував себе ідентифікувати українцем. Його літературний світ незбагнений, самобутній, із незвичайними колізіями та образами, з гострими полемічними питаннями досліджують Д.Вирський [1], І.Куташев [2], В.Литвинов [3], Д.Наливайко [5], П.Сас [10], В.Шевчук [12] та ін.

Не менш своєрідною літературною пам'яткою, що належить двом епохам – Середньовіччю та Відродженню – є Український хронограф XVI ст. Приналежність пам'ятки до різних діб дала можливість збагатити текст поєднанням характерних мовних,

стилістичних рис, що притаманні середньовічній та ренесансній поетикам у межах одного твору. Аналізом особливостей Українського хронографа XVI ст. займалися А.Попов [8], С.Розанов [9], Д.Лихачов, О.Творогов [11], Ю.Мицик [4].

Із кінця XV століття ускладнилася геополітична ситуація в Європі, яка стала плацдармом для військової експансії ісламської Османської імперії. Під натиском турецьких полчищ їх васальними територіями стали прилеглі балканські держави, а небезпека військового вторгнення загрожувала всьому християнському світові. Складні суспільно-політичні та конфесійні дискусійні процеси на українських та польських землях стали предметом літературної дискусії, послужили джерелом для патріотично насаженої творчості мислителів.

У творах Станіслава Оріховського (у двох трактатах "Про турецьку загрозу") зосереджується увага на необхідності захисту земель, що входили до складу Польської Корони, від турецької загрози. Автор вважає, що Речі Посполитій необхідно об'єднатися з іншими Європейськими державами задля перемоги над спільним ворогом, відклавши до "кращих часів" усі суперечки й непорозуміння не лише між різними народами, а й усередині країни.

Трактати пов'язані за змістом, але звернені до різних адресатів: "Слово перше" – до польської шляхти, "Слово друге" – до короля Речі Посполитої. Звідси й різниця в характері творів: у першому звертається увага на глобальності турецької загрози людству, а в другій – "автор намагається довести нагальну необхідність для Польської Корони нанесення превентивного удару Османській імперії" [1, с.109].

Ключовим образом трактатів Станіслава Оріховського, символом загрози для християнського світу постає образ султана Сулеймана. У формі звертання адресується шляхті запитання про те, чи знає вона, що султан Сулейман підкорив Угорщину, "натхнений перемогою, позирає хижим оком на ваше добро" [6, с.71]. Автор, підкреслюючи лихі наміри турецького завойовника супроти християнських країн задля увиразнення небезпеки, вибудовує цілу низку градаційних епітетів: "похитливий, скажений, лютий, жорстокий, безсоромний, смердючий" [6, с.76]. Станіслав Оріховський використовує риторичні звертання, котрі акцентують увагу на правомірності нападу на Османську імперію як захисту своєї Батьківщини. Письменник стверджує, що неволя для християнина гірша за смерть, акцентує увагу на підступності султана Сулеймана: "Те, що сталося з іншими країнами, має нас чогось-таки навчити!" [6, с.76].

Захисниками рідної землі та опорою всього європейського християнства вважає мислитель польську шляхту, яку він намагається пробудити від бездіяльності, небажання втручатися у воєнні дії, доки лихо не постукає безпосередньо у двір кожного жителя Речі Посполитої. Звертаючись до історичного минулого Польської держави, Станіслав Оріховський намагається повернути співвітчизникам рицарську честь, відповідальність за долю держави та її громадян: "Предки закликають, щоб ви вашу свободу і державу, зрошену їхньою кров'ю, не дозволили топтати хижому туркові" [6, с.75]. Таким чином, як вважає сучасний український дослідник В.Литвинов, у мислителя "переважало ренесансно-гуманістичне розуміння історії як наслідок активної людської діяльності" [3, с.131].

У "Слові другому" письменник протиставляє султана Сулеймана королеві Сигізмунду, якого називає "найвищий і численними перемогами вождь найславніший" [6, с.95], бо в образі короля письменник вбачає зразок доблесті, продовжувача слави попередників, гідного рицаря.

Фактично, у трактатах "Про турецьку загрозу" Станіслава Оріховського протиставляються дві форми правління (конституційна монархія та тиранія), дві релігії (християнство та мусульманство). Наголошуючи на бездіяльності Речі Посполитої перед турецькою загрозою, Станіслав Оріховський стверджує, що це призведе до геополітичних змін у європейському просторі, до ослаблення християнства як однієї із провідних світових релігій, до втрати національної ідентичності населення Речі Посполитої.

Падіння Константинополя в 1453 році як центру православного християнського світу, експансія турецьких військ на землі Західної Європи спонукало до відродження жанру Українського хронографа, відомого в попередніх наукових розвідках як "неподілений на глави" [8, с.96] чи "західноруський" [9, с.2], а нині розглядається як "український хронограф XVI ст.". Підтвердженням даної думки слугують наукові студії сучасного вітчизняного історика-медієвіста Ю.Мицика [4, с.32]. Дана історіографічно-літературна пам'ятка була створена на основі найдавнішої редакції "Хронографа" Пахомія Логофета (1442) через одну проміжну редакцію, "Хроніки всього світу" (1551) Мартина Бельського та, частково, матеріалу російського хронографа першої редакції (1512 року), з яким походили з одного першоджерела.

Підтримуючи думку першого видавця нашого хронографа С.Розанова про час появи твору – 1553-1554 рр. [9, с.4], можемо стверджувати про завершення його укладання в середині 50-х рр. цього ж століття. Адаже одним із джерел матеріалу про західноєвропейську минувшину була "Хроніка всього світу" Мартина Бельського, яка побачила світ 1551 року, а в середині 50-х рр. XVI століття з'явився так званий Никонівський літописний звід, що запозичував відомості з нашої історіографічної пам'ятки. Отож, час написання хронографа припав на складну історико-політичну ситуацію, що характеризувалася спадом духовності серед мас, експансією католицької Польщі в Україну, утворенням Речі Посполитої. Тому хроніст-редактор виступає активним церковно-громадським діячем, впроваджує в пам'ятці тезу про те, що свідомі християни мають згадати складну і трагічну долю ставновлення Христової віри й очистити храм Божий і свою душу від намулів зневір'я та фарисейства задля власного й загального порятунку; це було на часі, бо і Україна, і Європа потерпали від загрози загарбання Османською імперією. Утверджувана в творі тематично-ідейна традиція, його матеріал завдяки ціннісній ідейній наснаженості та колоритності викладу, впроваджувалися і надалі в національному різножанровому письменстві, зокрема в українському хронографі 2 і 3 редакцій ("Літописці" Леонтія Боболинського), "Хронографі" Пантелеймона Кохановського, "Хроніці" Теодосія Софоновича, "Київського Синописа", "Густинського літопису" та "Келійному літописці" Дмитра Туптала. Ця рукописна традиція продовжилася й надалі до появи новітньої літератури (до кінця XVIII ст.).

Провідною проблемою у хронографі є взаємозв'язок Христової віри з магометанством, що потрактовується в нашому тексті повним засудженням останнього. Викриття цього віровчення, канонів Корану здійснюється через зображення появи мусульманства як конволюту постулатів Старозаповітного Письма, інших релігій з особливостями місцевого темпераменту і одночасне саркастичне висміювання їхнього пророка Бахмета, трактування його постаті як простого лицеміра і обманщика люду, котрий із власних шкурних зацікавлень (аби не вигнала з дому багата дружина) проголосив себе богообраним чоловіком, котрому нібито з'явилися святі закони [7, с.123]. Завдяки цьому розумінню й трактуванню бачимо, що тенденційність до арабського віровчення викликана, з одного боку, задля захисту канонічності християнського віровчення, котре й так змушене боротися на європейських просторах із залишками поганства, з іншого, – це ідеологічний підхід для засудження небезпечного агресора зі Сходу, представники якого періодично, ніби карою за гріхи християн, прокочувалися пошестю Європою. Особливо актуальною дана авторська тенденційність стала через загрозу в XIV-XVI ст. турецькими полчищами Європі, від яких 1453 року впав як опора східного християнства Константинополь і був відкритий шлях для подальшої експансії, вглиб Європи.

Проблема турецького поневолення Європи, зокрема й України, є основою постановки самого твору, бо хронограф став заклик до об'єднання християн, зокрема православного світу, до антитурецьких мілітарних дій.

У формі літописних повідомлень та оповідань подається опис завоювання османами Балканських країн, Валахії, Угорщини. Причини цього лихоліття редактор трактує, як кару Божу за моральну деградацію: "... и власть ихъ зъло простирашеся Божіимъ попущеніемъ, Греческая же оскудѣваше" [7, с.205].

У повісті про завоювання Царгорода редактор завдяки риторичним фігурам показує сумну картину занепаду цілої цивілізації, причини якого трактує в роз'єднаності християнського світу перед спільним ворогом: прибігли зі сльозами греки до латинян, аби разом захистити Елладу від мусульман, однак не отримали допомоги від братів-християн. "Глухи же ихъ слухи, оле студа! Быша, слѣпи же очи, иже разоряемой Елладѣ, рекши Греческой странѣ, не познаша, яко разоритися иматъ и прочая часть благочестивыхъ" [7, с.204].

Згідно з композиційною побудовою, після оповіді про зруйнування Константинополя наступною є розповідь про історію західноєвропейських країн, з якими редактор хронографа пов'язує долю своєї Батьківщини-України (на відміну від російського хронографа 1512 року, де розповідається про зростання Московського князівства як майбутнього осередку православ'я).

Наявні в нашому збірнику й ренесансні елементи, завдяки запозиченню матеріалу з "Хроніки всього світу" польського історіографа Мартина Бельського. Зокрема подається оповідь про походження та звичаї турків, татар, що є не лише гуманістичною зацікавленістю автора, а й необхідністю володіння інформацією про супротивника.

Підсумовуючи все мовлене, можна зробити наступні висновки. Напад османів на Європу й падіння Візантії в хронографі трактується за середньовічними традиціями, як кара Бога за гріхи. Станіслав Оріховський причину лихоліть вбачає у світських чварах королів європейських країн та занепаді військової звитяги. Єдиний шлях порятунку від турецької навали всього Європейського світу автори обох творів вбачають у відродженні духовності, християнських чеснот, рицарської звитяги. Це нагальна справа, за Станіславом Оріховським, аристократів, шляхти, короля як гарантій державності. А за тлумаченням редактора хронографа, порятунок християн, європейців бачиться у спільних діях православного світу, котрий знаходиться на межі зникнення.

Прикметною рисою обох творів є композиційна незавершеність, заклик до військової мобілізації європейської цивілізації перед спільним ворогом, до внутрішнього катарсису, збереження християнського світу, національної ідентичності. Саме ця авторська своєрідність дозволяє сучасному читачеві вести культурний діалог між різними епохами, між Сходом і Заходом, створює імітацію співпричетності до подій, які описані в творах, завдяки чому і трактати "Про турецьку загрозу", і "Український хронограф XVI ст." залишаються цікавими й сьогодні.

Список використаних джерел

1. Вирський Д. Станіслав Оріховський-Роксолан як історик та політичний мислитель / Д.Вирський. – К.-Кременчук: Вид-во КДПУ, 2001. – 217 с.
2. Куташев І. Суспільно-політичні погляди Станіслава Оріховського / І.Куташев // Політичний менеджмент, 2005. – № 3. – С. 169-179.
3. Литвинов В.Д. Католицька Русь: Внесок українців католицького віросповідання в духовну культуру України XVI ст.: Історико-філософський нарис / В.Д. Литвинов. – К. : Укр. Центр духовної культури, 2005. – 273 с.
4. Мыщык Ю.А. Украинские летописи XVII века / Ю.А. Мыщык. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – 88 с.
5. Наливайко Д.С. Станіслав Оріховський як український латиномовний письменник Відродження / Д.С. Наливайко // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С.161-185.
6. Оріховський Станіслав. Твори / Станіслав Оріховський; пер. з лат. та старопольськ. мов В.Литвинова. – К.: Дніпро, 2004. – 640 с.
7. Полное собрание русских летописей. – СПб. : Тип. М.А. Александрова, 1914. – Т.22. – Ч.2.: Хронограф западнорусской редакции. – 290 с.

8. Попов А. Обзор хронографов русской редакции / А.Попов. – М.: Тип. Лазаревск. ин-та, 1866. – Вып. 1. – IV, 226 с.
9. Розанов С.П. Хронограф западнорусской редакции. К вопросу об его издании / С.П. Розанов // ЛЗАК. – 1913. – Вып. 25. – С. 1-20.
10. Сас П. Українсько-польський мислитель доби Відродження Станіслав Оріховський: на шляху до історизму нового часу / П.Сас // Український історичний журнал, 1991. – №1. – С.87-98.
11. Творогов О. Древнерусские хронографы / О.В. Творогов. – Ленинград: Наука, 1979. – 320 с.
12. Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI-XVIII століть: У 2 кн. / В.О. Шевчук. – К.: Либідь, 2004. – Кн. 1: Ренесанс. Раннє бароко. – 398 с.

Стаття надійшла до редакції 14 січня 2013 року